

О. Г. Перехрест, Перехрест О. О.
(Черкаси)

ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМУВАННЯ КОЗАЦЬКО-СТАРШИНСЬКОЇ ЕЛІТИ

Одним із наслідків Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького було руйнування усталеної суспільної структури, зміна становища окремих верств населення і їх взаємовідносин. Зокрема, цей процес призвів до переродження в нову історичну якість козацтва, яке, здобувши у війні перемогу і побудувавши Українську державу, зайняло в ній ключові організаційні, управлінські та економічні позиції, стало правлячою верствою. Та незабаром у козацькому середовищі відбува-

ється динамічна внутрішня диференція, в результаті якої вже в кінці гетьманування Богдана Хмельницького висувається нова еліта — козацька старшина, яка фактично забирає у свої руки всю владу. У зв'язку з цим постає питання: коли, хто на якій підставі потрапив до цього корпусу еліти?

У формуванні козацько-старшинської еліти прослідковуються два основні етапи. Перший пов'язаний із дією виборних начал і висуванням на старшинські позиції у всіх ланках авторитетних осіб, які завдяки своїм здібностям, розуму, військовим заслугам були загально визнаними у козацькому середовищі. До них прилучилася і певна частина попередньої еліти — української шляхти, яка з самого початку визвольної боротьби опинилася у козацьких лавах і просувалася на чільні позиції, дякуючи своїй освіченості або досвіду адміністративної роботи.

Наступний етап формування козацько-старшинської еліти пов'язаний із зведенням виборності на посади генеральної старшини до номінального стану (з кінця XVII ст. претенденти на ту чи іншу посаду висувалися у вузькому колі старшинської верхівки, а остаточно питання вирішували гетьман і царський уряд) і практично її повною ліквідацією у нижчих ланках старшинської ієрархії (вже за часів Богдана Хмельницького полковників призначав особисто гетьман, а з кінця XVII ст. це відбувалося за згодою та санкцією царського уряду; питання призначення старшини нижчих рангів було у компетенції гетьмана, царських урядовців, полковників, сотників).

Старшинські посади давали значні права і привілеї. Так, підпорядковуючись безпосередньо гетьману чи Малоросійській Колегії, тримаючи в своїх руках центральні органи управління на Лівобережній Україні, генеральна старшина вирішувала всі найважливіші питання військового й цивільного життя. Така ж майже необмежена влада місцевого управління зосереджувалась в руках полковників і полковничої старшини, сотників і сотенної старшини. Завдяки цьому вся старшинська еліта мала широкі можливості для свого особистого збагачення, що у поєднанні із нагромадженими під час війни значними багатствами ставило її над рядовим козацтвом. Спонука зайняти ту чи іншу посаду у старшинській ієрархії зумовила появу таких явищ, як домагання з боку старшини почесних чинів генерального або нижчестоячих урядів як винагороди за свою військову, політичну та адміністративну діяльність і практика пожалування при відставці «заслуженій» старшині рангу того чи іншого уряду, спадковість

при зайнятті посад у полковничих та сотенних урядах, призначення на відповідальні посади дітей, родичів, наблжених осіб. Нерідко призначення супроводжувалися хабарями та іншими зловживаннями.

Привілеї, якими користувалась нова генерація «панів», відкривали їм шлях до зосередження у своїх руках великої земельної власності, використання примусової праці селян, а пізніше й закріплення за собою залежних посполитих (селянських) дворів. Феодальна земельна власність козацької старшини формувалась перш за все за рахунок передачі їй у користування так званих «рангових маєтностей» із державного земельного фонду. Кожен уряд, чи то генеральної старшини, чи то полкової або сотенної, мав свої рангові маєтності, які передавалися у користування певній особі відповідно до посадової ієрархії. Дуже часто це землеволодіння залишалося за власником і після звільнення з посади, як нагорода за попередню службу. Іншими джерелами збільшення землеволодінь були купівля або ж загарбання ділянок селян, рядових козаків, бідних міщан. Таким чином, упродовж другої половини XVII—XVIII ст. козацька старшина поступово перетворюється у привілейовану елітарну верству, яка зосередила в своїх руках апарат політичного примусу, тобто органи влади і управління, які забезпечували цілісність соціального організму і влади держави над безпосередніми виробниками та великими землевласниками. Паралельно з цими процесами відбувається і відповідне юридично-правове забезпечення політичної та економічної зверхності нової еліти над іншими станами, формуються елітарне світобачення та елітарна свідомість, елементи соціальної психології, які спирались на усвідомлення власної винятковості. Що ж до чисельності нової еліти, то про неї можна судити за такими даними. Так, у 70-х рр. XVIII ст. загальна кількість лише урядової старшини на Лівобережній Україні досягала 726 чоловік, у т.ч. верхівка козацької старшини — гетьман, полковники, генеральні — складалася із 20 чоловік, середній прошарок — полкові старшини і сотники (в 1774 р.) — 214, нижча ланка — сотенні старшини (в 1774 р.) — 492 чоловік. На цій підставі під час війни і до кінця XVIII ст. в Україні сформувався досить великий прошарок нової аристократії.